

Psalmenzingen vanaf David tot Calvijn

Barend de Jong

Maar niemand zegt: Waar is God mijn Maker, Die de psalmen geeft in den nacht?

(Job 35:10)

De muziekgeschiedeniskring 2003-2004 wekte mijn nieuwsgierigheid naar de ontwikkeling van de geestelijke muziek vanaf het Oude Testament tot aan de Reformatie. Bach, Telemann, Purcell en Händel, om maar eens een paar componisten te noemen, zijn voor ons goede bekenden, maar wat was er nu vóór hun tijd, en om nog verder te gaan, hoe ging het er in het Oude Testament nu precies aan toe? Men zong psalmen, maar hoe dan precies? Is dat nu nog te achterhalen?

In dit artikel leg ik een stukje geschiedenis voor u open. Van de tempeldienst in het Oude Testament neem ik u mee via de synagogen, de oud-christelijke kerk en de rooms-katholieke kerk naar de woelige tijden van de reformatie. We zullen zien hoe de geestelijke muziek zich hier in het westen in de loop van de tijd heeft ontwikkeld.¹

¹ Ik doe dit als aanstaand aquatisch ecooloog en vraag daarom de (kunst)historici onder ons of ze hier en daar een oogje willen toeknippen wanneer ik bijvoorbeeld verkeerde termen of verouderde bronnen gebruik. Overigens verwacht ik geen onoverkomelijke problemen.

Een laatste opmerking nog; regelmatig wordt er verwezen naar Bijbelteksten. Het is goed voor uw Bijbelkennis om deze ook daadwerkelijk te lezen. U zult versteld staan hoeveel er in de Bijbel over zang en muziek valt te lezen.

Zang, dans en muziek

Wanneer we de Bijbel doorlezen wordt ons allereerst duidelijk dat het zingen onder het Joodse volk een veel grotere plek innam in zowel het persoonlijke als het gemeenschappelijke leven dan dat dit in onze dagen het geval is. Van wiegelied tot dodenklacht behoorde bij alle belangrijke gebeurtenissen van het leven het lied en bij alle gemeenschapsvormen hoorden liederen die pasten bij het handelen en beleven van deze gemeenschappen. Zo waren feesten en bruiloften zonder zang, dans en muziek als uiting van vreugde ondenkbaar.² Een andere vreugde uiting vinden we in het overwinningslied waarmee de strijders werden verwelkomd.³ Maar men kende ook liederen als uiting van verdriet, zoals

² zie respectievelijk Richt. 21:19 e.v.; Jes. 24:8; Klaagl. 5:14, 15 en Hooglied; Ps. 45; 1 Mak. 9:39.

³ 1 Sam. 18:7; 21:11; 2 Sam. 1:12.

rouwlieders of klaaglieders.⁴ Verder zong men bij familiegebeurtenissen, zoals bij het afscheid van Jakob (Gen. 31:27) en bij het welkom van de verloren zoon (Luc. 15:23). Ook zong men tijdens het werk. Te denken valt aan de nachtwacht tijdens zijn rondgang (Jes. 21:11) en aan de boeren bij de oogst en het wijnpersen (Richt. 9:27; Jes. 16:10 en 24:7). Men kende ook drankliedjes (Jes. 22:13; 24:9) en liefdesliedjes (Ez. 33:32). Hoewel we niets lezen van het zingen van de huisvrouw, mogen we gerust aannemen dat ze dat zeker hebben gedaan.⁵

Al deze liederen kan men wel scharen onder het genre van geestelijke- of volksmuziek. Allen sterk betrokken op het werk of de activiteit die een enkeling of groep uitvoerde. Kunstliederen, gezongen om het lied zelf, als beïnvloeding van de geest (1 Sam. 16:24; 2 Kon. 4:15) of tot het geven van 'kunstgenot' (Sir. 32:5-9) komen ook voor.

Psalmen, lofzangen en geestelijke liederen

Wanneer we denken aan geestelijke muziek in de Bijbel denken we automatisch aan het boek Psalmen. Omdat het grootste deel van dit boek een lofkarakter kent, noemden de Hebreëen het ook wel *Tebillim* of korter *Tillim*, wat lofzangen of prijzingen

⁴ Ex. 15:20, 21; Richt. 5:3; Ezra 5:2,3 en Klaagliederen van Jeremia.

⁵ Ik denk hier met een glimlach aan mijn vroegere buurvrouw die stevast tijdens het koken stond te jodelen. Ook in een Utrechts studentenhuus meen ik regelmatig vrouwengezang te horen.

betekent.⁶ De Griekse vertalers hebben het woord Psalmen en Psalter gebruikt wat via de Latijnse vertaling in de moderne talen is opgenomen.⁷ Eigenlijk wijst dit woord meer naar onder instrumentale begeleiding gezongen gezangen in de openbare godsdienst, zoals in de tabernakel en in de tempel gebeurde.⁸

De 150 gedichten zijn niet in één bepaalde tijd geschreven, maar gedurende een lange periode van bijna 1000 jaar.⁹ De historische achtergrond van het boek en de afzonderlijke psalmen is niet meer te achterhalen. Het was in ieder geval een dynamisch, groeiend en veranderend geheel.¹⁰ Doordat de psalmen niet historisch bepaald waren, werden ze tijdloos en zo zijn ze relevant voor het gebruik in de eredienst.

Ook buiten deze 150 psalmen komen we in het Oude Testament talrijke geestelijke liederen tegen, waaronder lof-, klaag- en dankliederen.¹¹ Verder zijn er zeer veel psalmmotieven bewaard, te herkennen aan de dichtvorm, in vooral Jesaja 40 tot 66 en in Job. De joden stonden zelfs in het buitenland bekend om hun zangkunst. Zo zelfs dat men de joodse ballingen in Babel vroeg een van de liederen Sions te zingen (Ps. 137:3).

⁶ R.B. Dillard, T. Longman III, *Inleiding op het Oude Testament*, Heerenveen 2000, 271 en 'Voorwoord bij de kanttekeningen van de Psalmen'.

⁷ 'Voorwoord bij de kanttekeningen van de Psalmen'.

⁸ 'Voorwoord bij de kanttekeningen van de Psalmen'.

⁹ Dillard en Longman, *ibidem*, 263.

¹⁰ Dillard en Longman, *ibidem*, 271.

¹¹ Zie bijvoorbeeld 1 Sam. 2; 1 Kron. 16:7 e.v.; Jona 2 en Klaagliederen.

Ook in het Nieuwe Testament lezen we van geestelijke liederen. Denk alleen maar aan de lofzang van Zacharias en Maria. Verder roepen de apostelen de gemeentes op om te zingen psalmen, lofzangen en geestelijke liederen (Ef. 5:18, 19; Kol. 3:16).

Duidelijk zal zijn dat men het zingen belangrijk vond. Dat wij hen hierin moeten volgen blijkt wel uit de engelenzang bij de geboorte van de Heere Jezus (Luc. 2:13 e.v.) en de grote plek die het lied inneemt in Openbaringen ter verheerlijking van God en als loflied tot aanbidding van Jezus Christus. Het belang van de zang wordt hiermee onderstreept.

Met trommels en cimbalen...

Het is interessant om te achterhalen hoe het er bij het zingen van geestelijke liederen in de Bijbel en de oud-christelijke kerk nu precies aan toeging. Zong men met of zonder begeleiding, in koren, meerstemmig, ritmisch, et cetera?

Een van de bekendste psalmdichters is David. Hij had van de Heere veel talenten gekregen. Onder inspiratie van de Geest dichtte en zong hij veel psalmen (2 Sam. 23:1,2) waarbij hij zichzelf begeleide op de harp (Ps. 33:2; 43:4). Daarnaast stichtte hij een Levietenkoor in de eredienst (1 Kron. 15:16) en gaf hen een psalm om God te loven (1 Kron. 16:7). In de tempel was er geen 'gemeentezang'. De priesters zongen. Het volk zong niet mee maar antwoordde met 'amen', 'halleluja' of 'anenoe' (antwoord ons).

Alle psalmen waren bestemd voor éénstemmige zang: voor solo en responsie door koor, voor beurtzang van twee of meer koren of voor een antifonaal (=wisselend) zingen van koor of solozanger enerzijds en het volk anderzijds.¹² Dit laatste moet in ieder geval worden aangenomen bij oude en zeer bekende psalmen die regelmatig werden gezongen bij volksfeesten.¹³ Helaas ontbreekt een Hebreeuws notenschrift. Hoe de zang precies klonk, is daardoor niet na te gaan. De melodie was in ieder geval ondergeschikt aan de tekst.

Ter begeleiding kende men verschillende instrumenten. In psalm 150 worden er een aantal genoemd. Waarschijnlijk heeft een deel van deze instrumenten hun oorsprong in Egypte. De Israëlieten namen ze mee tijdens de uittocht, maakten ze na en pasten ze aan. Ritmische instrumenten werden vooral gebruikt bij dans en optochten terwijl de melodische instrumenten gebruikt werden voor het begeleiden van de zang.¹⁴ David had Levieten aangesteld met cimbalen, luiten en harpen en ook de trompet had een bijzondere functie (2 Kron. 29: 25 en 26 en Num. 10:10). Overweldigend moet de lofprijzing geklonken hebben tijdens de inwijding van de tempel van Salomo (2 Kron. 5:12 e.v)!

¹² I.A. Kole, *Oriëntatie in de bijbelse oudheidkunde*, Zoetermeer 1999, 104-105; Van der Meiden, *Calvijn en het kerlied, een studie van H. Hasper*, Goes 1987, 15.

¹³ Van der Meiden, *ibidem*, 15.

¹⁴ B. Reicke, L. Rost, *Bijbels-historisch woordenboek III*, Utrecht 1969, 407.

Van synagoge naar christenensamenkomst

Het is niet helemaal duidelijk hoe een en ander eraan toe ging in de tweede en de door Herodes gerestaureerde tempel. Daarnaast is er in het Nieuwe Testament ook de synagoge. Het zal blijken dat deze van invloed was op het zingen in de eredienst van de oud-christelijke kerk.

Synagoge wijst in het Griekse spraakgebruik op gebouw of huis waarin mensen samenkomen tot een bepaald, vaak cultisch doel (cultisch = eredienst). Ze ontstonden tijdens de Babylonische ballingschap toen de tempel van Salomo verwoest was.¹⁵ Priesters verzamelden groepjes mensen in een gebouw, de *synagoge*, om zich daar met Gods Wet bezig te houden. Blijkbaar heeft men deze vorm van eredienst in stand gehouden naast de eredienst in de tempel, als aanvulling, als samenkomst om samen bezig te zijn met een 'offerloze' Woordgodsdiensttoefening. Zelfs in Jeruzalem stonden op een gegeven moment synagogen. Na de verwoesting van de tempel door de Romeinen kwamen er in de synagogen nieuwe elementen in plaats van de oude tempeloffers. Het is voor mij onduidelijk of Jeruzalem haar centrale positie als aansturing van de synagogen (Hand. 9:1 e.v.) heeft behouden.

De synagogale zang miste de ondersteuning van de instrumentale muziek van de tempel, maar iedere voorganger probeerde bij de voordracht van een gewijde tekst in bloemrijke

toonversieringen Gods lof uit te zingen. De wetenschap is er niet over uit in hoeverre de eerste christengemeentes bepaalde gebruiken uit de synagogen hebben overgenomen. Het zou kunnen zijn dat men zich volledig wilde distantiëren van de synagogale eredienst om zo niet verzocht te worden om terug te vallen in de oude, wettische gebruiken. Een interessant onderzoek van Abraham Zbi Idelsohn doet echter anders vermoeden.¹⁶ Hij bezocht aan het begin van de 20^e eeuw synagogen in nog niet door het westen beïnvloede gebieden, in Jemen en de streken van het oude Babylonië, en legde daar de zang vast op grammofoonplaten. Hij deed een verrassende ontdekking. Het viel hem op dat de melodieën in het Oosten en Westen sterke gelijkenis vertoonden, zonder dat de gemeenten ooit met elkaar contact hadden gehad. Er moest dus sprake zijn van een gemeenschappelijke basis. Verder herkende hij verschillende muzikale motieven in de Syrische, Koptische, Byzantijnse, Russische en roomse kerkmuziek. De ene kerkmuziek leek familie van de ander en dat wekte bij hem de overtuiging dat in alle christelijke kerkmuziek een stuk joodse cultuur bewaard wordt.

Dit zou niet alleen betekenen dat de vroege christenen niet radicaal braken met de gebruiken in de synagogen, maar ook dat de Israëlieten een zeer decoratieve manier van zingen hebben gehad met veel melismatische verfraaiingen.¹⁷ Wellicht dat het vergeleken kan worden met de vroege,

¹⁵ I.A. Kole, *ibidem*, 193-194.

¹⁶ Van der Meiden, *ibidem*, 15-16.

¹⁷ Van der Meiden, *ibidem*, 16. Bij een melisme gebruikte men meerdere noten, soms zeer veel, voor één lettergreep

gregoriaanse zang wat ook antifonaal (=in wisselzang), eenstemmig, zonder begeleiding en melismatisch werd uitgevoerd zonder dat de melodie domineerde over de tekst.¹⁸

Wat de wetenschap dan ook zegt, persoonlijk vind ik deze conclusie vrij acceptabel. Ondanks de breuk met het verleden behielden de psalmen hun kracht en waarom zou men die ineens anders zingen dan dat men gewend was? Hiermee komt er een rode draad tevoorschijn die van de tempelzang via de zang in de synagoge en de oud-christelijke gemeentes naar het kerklied in de rooms-katholieke kerk loopt. Niet alleen door overeenkomsten in de melodie, maar ook door de continue aanwezigheid van psalmen in het zangrepertoire.

De oud-christelijke kerk

Uit overlevering blijkt dat de oud-christelijke kerk gehoor gaf aan de aansporing van de apostelen. De christenen hadden in de eerste en tweede eeuw zo'n grote liederenschat met zo'n bekendheid en schoonheid dat zij in de eerste helft van de derde eeuw werden uitgenodigd om tegen betaling op te treden als liedjeszangers tot opluistering van heidense feesten. Het zal u niet verbazen dat zij dit weigerden.¹⁹

¹⁸ D.J. Grout, C.V. Palisca, *Geschiedenis van de westerse muziek*, Amsterdam/Antwerpen 2002, 54 e.v.

¹⁹ Zie voor meer details over deze weigering *De Virginitate* van Pseudo Clemens.

Dat men niet alleen psalmen zong, blijkt uit vondsten van christelijke liedfragmenten. Van de oud-christelijke liederen wordt nog steeds een avondlied in de vespers van de Grieks-Orthodoxe kerk gezongen. Vertaald luidt deze:

Helder licht van heilige luister
van de onsterfelijke
hemelse Vader,
van de heilige, zalige
Jezus Christus,

wij komen tot de
zonsondergang,
ziende het avondlicht,
prijzen de Vader,
de Zoon
den Gods Heilige Geest.

Het past ons, U te allen tijde
te zingen met heilige stemmen,
o Zoon van God,
die Leven schenkt!
Daarom verheerlijkt U de
wereld.²⁰

Gezien het bovenstaande is er geen grond voor de stelling dat men in het Nieuwe Testament en in de oud-christelijke kerk alleen de liederen uit het Oude Testament gezongen zou hebben. Men zong psalmen, lofzangen en geestelijke liederen.

De rooms-katholieke kerk

Toen Constantijn in 313 de christenen dezelfde rechten en bescherming bood als andere religies, kwamen de kerken

²⁰ Van der Meiden, *ibidem*, 13.

uit hun schuilkerken.²¹ In deze eeuw, de 4^e, werd het Grieks vervangen door het Latijn als officiële taal van de rooms-christelijke liturgie. De macht van de keizer nam af en dat van de bisschop toe en geleidelijk erkende men Rome als oppergezag in geloofszaken en regelgeving. Vanaf de 9^e eeuw werden onder het gezag van dit Rome alle plaatselijke verschillen in liturgie en zangrepertoires in de westerse kerken meer en meer tot een universeel geheel.²²

Bepaalde muziekvormen werden verboden, andere gestimuleerd en liederen in de volkstaal werden verboden. Belangrijk was het Gregoriaans. Paus Gregorius I (590-604) en zijn opvolger Vitalianus (657-672) reorganiseerden liturgische gezangen uit Frankische manuscripten. Vanwege de veronderstelde grote rol van Gregorius hierbij, wordt dit repertoire Gregoriaans genoemd. Prachtige muziek die we meer zouden moeten zingen en beluisteren. Karel de Grote, vanaf 800 keizer van het Roomse Rijk, en zijn opvolgers streefden ernaar om dit Gregoriaans in het keizerrijk te verspreiden en de regionale verschillen de wereld uit te helpen. Dit is grotendeels gelukt en tot de Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) waar de mis in de landstaal werd aangemoedigd,

²¹ Hoewel ons geleerd is dat de christenen in de catacomben samenkwamen, lijkt het meer zo te zijn dat men samenkwam in schuilkerken, zoals de roomsen dat in Nederland deden toen hun religie verboden werd. (Ineke den Hartog, mondelinge communicatie mei 2005).

²² Grout en Palisca, *ibidem*, 30 e.v.

heeft men het Gregoriaans, meegegaan met de tijd, gezongen.²³

Tot de 17^e eeuw was de rooms-katholieke muziek van groot belang voor de ontwikkeling van de westerse muziek in het algemeen. In de 17^e eeuw verloor ze die positie aan de wereldlijke genres zoals opera en instrumentale muziek. De geestelijke muziek heeft zich tot die tijd sterk ontwikkeld. In de eerste eeuwen na Christus kenmerkte de geestelijke muziek zich door haar eenvoud: eenstemmig, zonder instrumentale begeleiding en een aan de tekst ondergeschikte melodie. Langzaam verschoof dit naar een zeer ingewikkelde uitvoering: meerstemmig, complexe versieringen en melodielijnen en het gebruik van instrumenten. Voor de gewone burger, die net als in de tempel slechts mocht luisteren, was het te complex geworden.

De reformatie

Met de breuk in de rooms-katholieke kerk in de 16^e eeuw is de eenheid in de ontwikkeling van de kerk en daarmee ook in de kerkmuziek verbroken. Er ontwikkelden zich nieuwe stromingen naast de roomse kerk. De belangrijkste stromingen die zich in de protestantse kerkmuziek ontwikkelden zijn:

- evangelische (lutherse) kerkmuziek
- anglicaanse (engelse) kerkmuziek
- calvinistische (hervormde, gereformeerde) kerkmuziek

Luther wilde een zuivering van de kerk en gooide niet direct alle roomse gebruiken overboord. In deze categorie zien we al snel psalmen en gezangen in

²³ Grout en Palisca, *ibidem*, 33.

de landstaal ontstaan. Het hele volk moest mee kunnen zingen. Hassler, Praetorius, Schein, Scheidt, Bach, Telemann en Krieger behoren allen tot deze richting.

De anglicaanse stroming is te vergelijken met de evangelisch-lutherse. Ook hier krijgt de landstaal invloed en blijven roomse gebruiken intact. Een van de opvallendste vormen is het anthem, die lijkt op de evangelische cantate. Grote meesters uit deze stroming zijn: Purcell en Händel.

Calvijn wilde terug naar de Bijbel. Alleen de 150 psalmen werden nog gezongen en enkele lofzangen. Ook alle instrumenten inclusief orgel werden geweerd. Marot, Calvijn en Béza zorgden voor hoogstaande Franse psalmvertalingen en Bourgeois en Pierre maakten de melodiën. Via Petrus Datheen zijn de psalmen uiteindelijk in Nederland, in de Gereformeerde kerk terecht gekomen. Tot grote kunstuitingen is het in deze stroming nooit gekomen. Grote componisten kunnen hier niet genoemd worden.

Concluderend kan gezegd worden dat omwille van het volk het kerklied in taal en melodie eenvoudiger werd gemaakt. Calvijn ging hierin met stip voorop. Echter, niet alleen van de reformatoren kwam kritiek op de voor-reformatorische zang, ook van roomse zijde kreeg men bijval. Voor de gewone burger was de subtiele schoonheid van de toenmalige uitvoeringen niet te volgen. 'Hij onderging het geheel als iets mystieks, als iets wazigs, als een diffuus licht, als een zoete geur, als wolken wierook in de schemering. Zijn oor was niet in staat de menigvuldige melodieën te volgen en haar mengeling

na te gaan.'²⁴ Luther sprak over het gebalk van een ezel. Ook Calvijn gebruikte het woord balken en anderen namen dat met instemming over. Een kardinaal vergeleek het geroezemoes van de elkaar op chaotische manier doorkruisende stemmen met het geknor van een troep biggen.²⁵

Nawoord

Hoewel dit artikel maar kort is, te kort voor de lengte van de behandelde periode, denk ik dat u hiermee een globale indruk heeft gekregen van de ontwikkeling van de geestelijke muziek vanaf de tempeldienst tot aan de reformatie. Interessant is de rode lijn die van de Joodse muziek naar het rooms-katholieke kerklied loopt. Blijkbaar hechtte men aan traditie en probeerde men, ondanks de invloeden van buiten de kerk, het oude in stand te houden. Zo verbond men zich door het zingen van de oude psalmen en het gebruik van gelijke melodieën, thema's of formules met de 'kerk van alle tijden'.

Verder zagen we dat er meer is dan Bach, Händel en de overige bekenden. Honderden jaren zong men Gregoriaans. Dat is niet niets, dat móet uitnodigen om het eens zelf te bestuderen, te beluisteren en te zingen.

Wellicht heeft deze periode ook uw interesse gekregen. Op zijn minst blijft u achter met vragen. Een vraag zou kunnen zijn hoe het na Calvijn verder ging met de geestelijke muziek en hoe wij in Nederland aan onze berijmingen

²⁴ Van der Meiden, *ibidem*, 20.

²⁵ Van der Meiden, *ibidem*, 20.

zijn gekomen. Lees voor antwoorden op deze vragen 'Calvijn en de berijmde psalmen' dat ook in deze *Documentum* is opgenomen.

Literatuur

- R.B. Dillard, T. Longman III, *Inleiding op het Oude Testament*, Heerenveen 2000.
- D.J. Grout, C.V. Palisca, *Geschiedenis van de westerse muziek*, Amsterdam/Antwerpen 2002.
- I.A. Kole, *Oriëntatie in de bijbelse oudheidkunde*, Zoetermeer 1999.
- J.A. van der Meiden, *Calvijn en het kerlied, een studie van H. Hasper*, Goes 1987.
- B. Reicke, L. Rost, *Bijbels-historisch woordenboek III*, Utrecht 1969.